

MIKSZÁTH OLVASÁSAKOR

Egyik ismert arcképén karosszékekben ül, elernyedtt arccal, ujjai közt a szivarral. Egy másikon fáradtan, lelógó, rendezetlen harcsabajsszal, kicsit ironikusan néz maga elé. Ismerjük arcképét abban a pózban is, ahogy Konrad Ferdinand Meyert: tömzsin, vastagon, arcába lógó, nagykarimájú kalapban, jóllakottan és elégedetten. És arcvonásain mindig valami figyelem, valami kis rosszmájúság, s ugyanakkor különös nyugalom. És mindegyik arcképén feltűnik az irónia, a különvélemény azzal szemben, akinek felvevő lencséje előtt áll. Azt írták róla valahol: „a vacsorázó bölcs”, s valóban: mindig van benne valami jóllakottság, sőt túllakottság, s az emberben és az íróban az a fajta magatartás, ahogy valaki jó étkek, italok után, elernyedve, kicsit szórakozottan, de szórakozottságából hirtelen előmerülve, éllel és keményen mesél el egy-egy jóízű anekdótát, felfrissülten tőle, aztán újra elmerülve a dohányfüstbe, a „lengye fátyolban, mely a szivarok füstjéből szövődik”. Azt írja Jókairól: „olyan, mint a selyemgubó — nem látszik az eleveje a sok selyme miatt”. Rá ennek éppen az ellenkezője érvényes: az eleveje látszik, egy élő, lélekző, személyes jelenlétét, egyéni véleményét mindig kinyilvánító karakter.

1849-ben született — a kezdet kísérletezései, tétovázása után 1881-ben találta meg a hangját, ekkor jelent meg a „Tót atyafiak”, majd röviddel rá a „Jó palócok”. Harminckét éves volt ekkor, s kialakult már elbeszélő hangja, beérett iróniája, módszere, ettől fogva új és lényeges meglepetést nem hoz élete végéig. Világa sem tágul, megmarad a felvidéki tótság és palócság tájain, az az élmény-anyag, ami gyerekkora óta felgyűlt benne, most kezd kamatozni. Innen jóformán csak kirándulásokat tesz máshová, témái és figurái — csodálatos bőségben és változatosságban — mind innen származnak, mindet egyfajta emlékezés oldja ki belőle. Elbeszélő módja is az emlékező: otthon jár a falujában, meglátogat egy-egy régi házat, várost, ismerősökkel találkozik a klubban vagy a parlamentben, s ezekről a találkozásokról eszébe jut valami, egy furcsa esemény, egy multból előtűnő alak. Rengeteg közölnivalója támad egyszerre, s ez a közölnivaló mindig anekdóta vagy anekdótává szélesített, csattanóval ellátott kis történet. Az emlékek, a felvillanó adomák viszik aztán tovább, „barázdáról barázdára” a mesét, amelynek megkonstruálásával, szorosra fűzésével nem sokat törődik. Mindvégig érezni az „e’evenjét”, sohasem látni a selyemgubót. Mindazt, amit mondani, közölni, elénk tárni, bemutatni akar, nem leplezi, mindig érzeti, hogy ezt ő mondja el, ilyen vagy amolyan hangulatában. Tán a világirodalomban sem akad társa, aki ilyen személyesen szólna mindig az olvasóhoz, és ilyen baráti, vacsora utáni, pipafüstös légkört alakítana ki egy-egy története körül, mint ő. De sohasem barátokozik. Az a „komázás”, amit Gyulai Pál vet a szemére, semmiesetre sem egy bizonyos

cinkostársi szolidaritás megteremtését célozza író és olvasója között. Mikszáth mindig megtartja a távolságot az író és az olvasó, önmaga és a tárgya között. Talán ez is egyik oka varázsának: érezzük az író személyes jelenlétét, azt a meghitt bizalmasságot, hogy egyenesen velünk közli csak mondandóját, de ugyanakkor meg kell éreznünk azt is, hogy nem egyezkedik velünk, az igényeinkkel, az izlésünkkel, nem ő fogad el minket, hanem nekünk kell elfogadnunk őt.

S valahogyan ezzel a magatartással lesz más, mint korának elbeszélői, mint kezdeti éveinek nagy eszménye, Jókai, és élete utolsó másfél évtizedének két fiatalabb vetélytársa, Herczeg és Gárdonyi. Jókai romantikus, s mint minden romantikus lélek az általános helyett az idealizáltat adja; varázstükör van a kezében, olvasója ebben szebbnek, különöbnek látja önmagát, hősei utánzásra, hasonulásra serkentenek. Mikszáth sohasem idealizál, egyszer sem nyújt nemes példát olvasói elé, s furcsa paradoxona népszerűségének, hogy minden személyes bizalmasságával borsot tör olvasója orra alá, szeretetreméltó, kedves, különösbolondos hőseivel kritikát is gyakorol azokról, akik olvassák, akikhez bizalmas. Eltársalog közönségével, de nem egyezkedik vele, — s ebben nem követi Jókait úgy, ahogy pályája kezdetén a fiatal Herczeg, sőt még az akkor inkább érzelmességre törő, líraian idealizáló Gárdonyi. Mikszáthnak nincsenek rokonszenves alakjai, mindenkihez azonnal észrevesz és hangsúlyosan észrevétet valami torzságot, apró kelletlenséget és hibát, s erre iróniával csap le. S közben — rengeteg ellentmondás közt tán a legérdekesebb — csupa szeretettel ír róluk, megérti őket, magyarázza, elhelyezi a körülvevő világban. Körülbelül ez a gesztusa: ilyenek és ilyeneknek kell lenniök, mert a világ, amiben élnek, nem képesítheti őket másra.

És valóban, — milyen volt a századforduló világa, ahol a Nosztyk, Lazsányik, Pongrácz grófok, Wibra Gyurik, Trnovszkyak, Maránczyak éltek? Az ország a milleniumra készült, a 67-es kiegyezés státusquót teremtett, melynek szűk keretei között élni lehetett. Megkezdődik az ország iparosodása, a semmiből — egy ódon kisvárosból — megszületik Budapest. Van „alkotmányos életünk”, parlamenttel, választásokkal, parlamenti harcokkal. Két politikai felfogás: küzd egymással: a 67-es szabadelvű párt Tisza Kálmán vezetésével és a 48-as függetlenségi párt. A kor úgy érzi, a kormányzó párthoz kell tartoznia, — idetartozik Mikszáth is, — mert csak az óvja meg viszonylagos nyugalalmát, fejlődését, de szívében azért függetlenségi, 1848 eszméi és eszményei élnek benne. Az iparosodással egy liberális életforma lesz irányadó, a kapitalista társadalom most kezd voltaképpen igazán berendezkedni és terjeszkedni. Egyfelől tehát a liberális kapitalizmus, másfelől a bomló feudáliszmus, — egymást szolgálva s ugyanakkor farkasszemet nézve egymással. A föld, a birtok kicsúszik a földesurak lába alól, egyre nagyobb a „cifra nyomorúság”, egyre többen kúsznak az iparba, a bürokráciába. Felemás életforma alakul ki: a gentry, mint hivatalnok, a gentry, mint gyáros, — de közben él a nosztalgia ebben a mindenképpen való lecsúszottságban a régi földesúri oligarcha-magatartás felé. A különöb Pongrácz gróf, aki túlságosan mélyen hajlik a történelem kútja fölé és bele-

szédül, a régmúltba képzele bele magát, egy középkori várúr belső-külső törvényei szerint él, — ez a félig bogaras, félig örült Pongrácz gróf a jellemző alakja ennek a felemás társadalomnak, amelyet Mikszáth olyan szívesen ábrázol, amelyet olykor szelíd, derüs iróniával szemlél, mint a „Gavallérok” sárosmegyei úri társaságát, máskor kegyetlen gúnnyal, mint a Nosztyakat.

Ebben a kétféle magatartásban mindig társadalomkritika van. A lecsúszott, a formákat kedves bolondériával őrző gavallérok az úri társadalom ártatlan figurái, különcök, a rangkórság szelíd és ártalmatlan megszállottjai: egy lecsúszó, elpusztuló réteg utolsó kísérlete az életre, — a Nosztyak a társadalom ellenségei, Magyarország vadászterületük, saját érdekeikért rothasztják, bomlasztják azt is, ami ép s azt is, ami növekvőben van. Mikszáth az egyikről humorral ír csak, mulatságossá teszi őket, a másíkról már-már gyűlölettel, neveltségessé téve őket. Különben nemcsak Mikszáth kétfajta társadalomszemléletét lehet lemérni tán legsikerültebb művén, a „Gavallérok”-on és legjellemzőbb regényén, a „Noszty-fiú esete Tóth Marival” címűn. Írói módszerét, stílusát, szemléletét, téma-feldolgozását is ez a két regény mutatja a legjellemzőbben. Itt is, ott is személyes a hangja: a „Gavallérok” esetének szemtanuja, a Noszty-féle hozományvadászatkak, — mint az utószóban maga is közli, — riportere. Egyikben sem enged tehát egy személyes jellegű láttatásból, mind a kettőt amúgy jóllakottan, a pipafüst hangulatában meséli el. Természetesen következik ebből az előadás bizonyos szélessége, az a mód, ahogy egy jóízű történetet mond el valaki, késlettve s csattanót. Anekdóta ez is, az is, — az egyik megmarad az anekdóta keretei között, a másik regénnyé szélesíti ki. A „Gavallérok” szerkezetében is anekdóta, a „Noszty-fiú esete Tóth Marival” regényszerű bonyodalmak fejlesztése anekdóták sorozatával, néha úgy, hogy az anekdóta regényfejezet lesz, néha pedig kiterő csak, s különösebb kapcsolata magával a történettel nincsen.

A „Gavallérok”-ban egy sárosmegyei lakodalmat mond el, — hogyan gyülekeznek a vendégek négy'ovas fogatokon, hintóban, phaetonban, sandlauferon, hogyan találkoznak össze az Eperjes felé vezető országúton, hogyan ülnek le lakomázni először a völegény apjának házában, aztán magán a lazsányi lakodalmon. A kisregényben nem történik semmi, az író célja csak az, hogy bemutassa ezt a kedvesen ürhatnám dzsentri-világot, ezt a „fenn az ernyő nincsen kas”-t, nem ostorozva — hisz erre nincs szükség, — hanem csak megforgatva, kiszellőztetve őket egy kicsit. Egy óriási anekdótát szöveget állandóan, félbehagyott anekdóták egymást egészítik ki, kis emberi arcképek villannak föl, mindig valami furcsa, kesernyésen derüs történetkékben, melyeknek mesefejlesztő értékük nincsen, de a regényke végére mégis belőlük bontakozik ki, váratlanul, de egy-egy elhallgatással, célzással előkészítve, a csattanó. Ez a kibővített anekdóta legtöbbször csak derüs, szelíd, a társadalmi visszasságokon mosolygó írásainak a formája, efféle valahogy az „Eladó birtok”, a „Szent Péter esernyője”, a „Sipsirica”, a „Prakovszky, a süket kovács” és még annyi más. A „Noszty-fiúban” is anekdótikus a látásmódja, de itt az anekdóták meglehetősen lazán van-

nak összefűzve, jellemző és nyomatékoló példaként, a társadalom-kritikát viszik csak tovább s nem a történetet. A regény első harmadának alig van köze magához a témához és végeredményben a különc, félig-meddig agyalágyult Kopereczky főispánná választása a Nosztyk segédletével, csak előjáték Noszty Feri és Tóth Mari irtalmatlan szerelmi és financiális komédiájához, a regény meglebbe nélküle is. A regényben különben az anekdoták végig csak hozzászólnak a tárgyhoz, nem magát a regény tárgyát adják, — és a regény súlypontja mégis ezekben az anekdotákban van, ezekkel sujt le a századforduló közéletére, a „jogállam” ábrándjára, a hivatalnok- és politikus dzsentri aljasságára, és rajzol széles körképet a társadalomról a minisztertől az amerikás magyarig, az urasági inastól a főispáni titkárig. Éles és pontos rajzot végig a mellékalakokról ad, Noszty Feri és Tóth Mari homályosak, bizonytalanok.

Írói módszerében tehát az anekdóta, a kerek, önmagában is megálló kis történet uralkodik, s egy-egy műve sikerének titka mindig az, mennyire sikerül kiszélesítenie az anekdotát vagy milyen mérvben sikerül egységgé fűznie az anekdoták sorozatát. Ami mindig a döntő, mindig a lényeges, — és ezért olyan páratlanul vonzó egész életműve, — a személyes hang, az elbeszélés varázsa, a bemutatás humora, az ember-és ötlet-teremtő képzelet kifogyhatatlansága. Szinte megszámlálhatatlan alakjainak száma, s ezek az alakok mind egyénítve vannak, két egymásra hasonló is alig akad köztük, még akkor sem hasonlóak, ha valójában ugyanazt a mondanivalót fejezi ki rajtuk 'keresztül. Ahogy a Nosztyfiúban a pontos, jellemző rajz a mellékfiguraké, akiknek karrikaturisztikus ábrázolása mellett a főszereplők halványnak, pasztellnek hatnak, a többi főhőse ugyanígy halványabb, tán a „Vén gazember” Borly Gáspárja és a „Beszercece ostroma” örült Pongrácz grófja kivételével. Ennek az oka nyilván az, hogy sohasem az egész érdekelte, hanem mindig a részlet, sohasem maga a regény — ha mégoly hatalmasra méretezett is terjedelmében és mondanivalójában, mint a „Nosztyfiú esete Tóth Marival”, a „Különös házasság” vagy „A fekete város”, — hanem mindig az epizód. Ahol maga a történet egésze köti le érdeklődését, ott emelkedik jelentőségben, megformálásban a regény hőse az epizód-figurák fölé, ezért van lélektanilag is kimélyítve Pongrácz gróf vagy Borly Gáspár, s ezért hat lélektani vázlatnak, — egy-két vonással talpraállítva, majd az anekdóta-fűzér alakulására bízva — a „Szent Péter esernyője” Wibra Gyurija, „A fekete város”, Görgy alispánja, a „Nosztyfiú esete Tóth Marival” Noszty Ferije. A mellékalakokat aztán megarynozza a humorával, személyes kötekedésével vagy iróniájával. Számtalan apró-cseprő izzel, szinnel gazdagítja őket, s emeli ezzel a főalakok, a mese hősei fölé, — ezért maradnak meg emlékezetünkben mindig az anekdoták és sohasem — vagy csak ritkán — maguk a művek egészei.

Módszerében kétségkívül rendkívül kevés a tudatosság, annak ellenére, hogy határozott, éles véleménye van az előadott dolgokról. Szándékosan választja a szabadon, gát nélkül ömlő elbeszélést, a varázsos csevegést, amelyben látszólag alig-alig érződik az író formáló, az eseményeket a cél felé terelő szándéka. Alig van novellája, regénye, amely ne

„apropóból“ indulna ki. Mint már említettük, valakivel találkozik, valaki elmond egy történetet, emlékezteti egy figurára, s ez indítja meg aztán benne a meseteremtő fantáziát. Ha az indítás megvan, a többi a csevegés fesztelenségével, lászólag formálás nélkül, folyik tovább. „A Sipsirica“ úgy indul, hogy valaki elhívja egy ismeretlen budai kiskocsmába, — bőven ecseteli a budai kiskocsmák életét, történeteit, apró emlékek jutnak róluk az eszébe, futó kis történetek és csak azután mutatja be a „Három Páva“ kocsmárosnőjének leányát, Sipsiricát, és mondja el a lány furcsa esetét; a „Beszterce ostromának“ ötletét egy klub-délutánon meséli el neki az örült Pongrácz gróf rokona; a „Különös házasság“ sok vihart keltett történetét „egy még nem is nagyon megsárgult krónika után“ írja. Ilyen indítás után szinte önmagától halad célja felé a történet, erőltetés, kigondolás nélkül. Módszeréről, — ha túloz is, hiszen tudjuk, hogy akár „A fekete város“-hoz, akár a „Jókai Mór élete és kora“ című művéhez milyen aggályos gonddal gyűjtötte és rendezte az anyagot — maga vall „A hályog-kovács“ című híres novellájának bevezetésében, vagy ahogy előbb neveztük, „apropójában“. Egy fiatal tanár küldi meg neki Az Elbeszélés Művésze című tanulmányát, hogy olvassa el és írjon hozzá előszót; a könyvet azonban nem olvassa el, s hogy miért nem: arra felel a hályog-kovács ismert anekdotájával, — a hályogkovácséval, aki mindaddig, míg nem tudta, „milyen bonyolult külön világ a szem“, nyugodtan operált a bicskájával, de amikor megtudta, nem mert többé késhez nyúlni. „Ez lenne az én sorsom is, tisztelt uram“ — zárja le Mikszáth a novellát. — „Ha én az ön könyvéből megtudnám, mi mindent kíván a tudomány egy irodalmi műben, sohase mernék többé elbeszélést írni“. Ha ez a műhely-vallomás így túlzás is, — kit kezelne több humorral, ha nem önmagát? — beszédesen mutat rá Mikszáth módszerére és maig eleven hatásának titkára. Így, ahogy ő szól hozzánk, így mondják a mesét, az élőhangnak ez a varázsa az elbeszélő próza varázsa, ez szól hozzánk a „világ meséjének“ évezredeiből. Ezzel az élőhanggal hat, ilyen személyes kapcsolatot teremt Dickens és Mark Twain, akiknek humorával, társadalombírálatával és megalkuvásával olyannyira rokon Mikszáth művészte.

Mikszáth, a kormánypárt képviselője, magatartásával kétségtől bizonyos forradalmat jelentett a századvégén, — forradalmat, amelyet a kortárs alig-alig vett észre, inkább a humort érezte ki és méltányolta belőle; hiszen mindaz, amit Mikszáth hol mosolygó derűvel, hol kíméletlen élességgel bírált, megszokott volt, egy olyasfajta valami, mint jó társaságban a modortalanság, a közvélemény előbb-utóbb megszokja. De Mikszáth maga se ment túl a karrierozáson, sohasem epésedett el teljesen a lelke, — legfeljebb a „Noszty-fiú esete Tóth Marival“ vagy az erőszakos választásokat kipellengérező „Körtvélyesi csiny“ lapjain, — maga is jól érezte magát ebben a világban, bár megvolt róla a véleménye. Szatirikusa volt a századvég uralkodó rendszerének, s ugyanakkor Tisza Kálmán feltétlen tisztelője, — Tisza Kálmán életét és korát is készült megírni egy olyasfajta regényes élet- és korrajzban, mint a Jókaiét, — a kormányzó szabadelvű párt képviselője, aki ugyanolyan

módon szerezte meg a román nemzetiségű Fogarason a mandátumot, mint torzrajzszorozatának kifigurázott hőse, Katánghy Menyhért, aki ugyanolyan jól élt ebben a megvetett, elítélt úri rendben, mint az „Új Zrínyiász” politikai és nagy-társaságbeli hősei, az „En kortársaim” remek rajzokban megcsipkedett alakjai.

Szeme mindent látott, tolla mindent rögzített, megvolt a véleménye, de igyekezett pályáját — mint Tisza-párti jó „mameluk” és szinte már hivatalos társadalomkritikus, — simán, zökkenő nélkül végigfutni, s írói rangban, elismerésben ugyanaz a napfény aranyozta be az ő alakját is, mint a Jókaiét. Ehhez a nyugalomhoz hozzájárult az is, hogy életének vihara, családi otthonának tragédiája, egyik kislfia halálán kívül, — csodálatosan gyengéd gyerek-novellái az „Öreg szekér, fakó hám” lapjain és a „Kísértet Lublón” gyerekhistóriájában juttatják leginkább eszünkbe a családos embert — nem volt. A közvéleménnyel is csak egyszer került szembe, akkor is a kormánypárt őt támogatta: a „Szontágh Pálné” luteránus-ellenes csipkelődése, majd a „Különös házasság” megjelenése idején. De ez a merész, éles, sokszor igazságtalan könyve is a kormánypárt egyházpolitikai hadjáratának volt a terméke, — mint Schöpflin Aladár írja — Mikszáth „tollával vett részt a harcban, s mint az akkori liberális közvélemény általában, antiklerikális érületét később is megőrizte”. De amikor a „Különös házasság”-gal és benne, — hogy újra Schöpflin jellemzését idézzük — „az ördögi gonoszsgú fiatal röszkei plébánossal” vétett a katolikus érzésvilág ellen, a hívő közönség rokonszenvét továbbra is megőrizte számára a „Szent Péter esernyője” és annyi más novellája, szeretettel jellemzett, igazi papjaival. Gyógyítást — ha műtétet nem is, de legalább tüneti kezelést — nem ajánlott kora bűneire és hibáira sem ebben, sem a Nosztyregényben, — megelégedett a betegségek bemutatásával. Úgy érezhette: a megoldás nem reá tartozik s ezért nem is törődött vele. Amit csinált, forradalmi volt, de ő maga nem volt forradalmár, még a kor politikai lehetőségei szerint sem. Hogy a beteg társadalom alatt elnyomottan a nép él, arról nem vett tudomást; és mint a dszentriról, ugyanazzal az iróniával, csak legfeljebb több megértéssel írt a parasztságról, de annak akkori életében leginkább csak az idillt vagy a furcsát vette észre. Mindazok az igények, melyek akkoriban feltörni készültek: a millenáris díszletek mögött a nyomorúság, az akkoriban kezdődő kivándorlás, a terjedő szocializmus elkerülte a figyelmét, vagy esetleg — cinizmusával — nem akarta észrevenni azt. Végsőkéig kiabrándult volt, s ahogy egyik regény-alakjával mondatja magáról: „jó ember, egy hangyát sajnál agyonütni, de ha egy szent hagyományt eltaposhat egy rossz ötlet kedvéért, hát megteszi”. Ez a cinizmus, — humorának egyik leglényegesebb vonása — nem engedte meg, sőt talán eszébe se juttatta, miként kellene megpróbálni a helyzetet változtatni.

Fáradtan, korán megöregedve, népszerűsége teljében halt meg. A múltó évtizedek hamarosan visszájára fordították valóságos értékét, valahogyan az történt vele, mint amit ő mondott Jókairól: olyan lett, mint a selyemgubó, a sok selyemtől nem látszott az elevenje. A keserű, kiabrándult, cinikus társadalombíró lassan eltűnt, a közvélemény

azt szerette benne, ami jellemének egyik, de nem legdöntőbb jellegzetessége: a könnyű derút, szelíd érzelmességet, biedermeieres melegséget. Emlékét frissebben őrizte a „Szent Péter esernyője”, mint „A Noszty-fiú esete Tóth Marival”, és népszerűbbé tette a „Vén gazember”, mint a „Gavallérok”. A két háború közti időben már ez a meghamisított Mikszáth rögződött az olvasóba, a Jókaihoz csalódásig hasonló Mikszáth, — vagyis a derűsen-kedvesen mesélő, a romantikus. És őt, aki a társadalmi valóságot mutatta meg, akként értékelték, mintha a társadalmi valóságot kendőzné el. Ma már eltűnt a selyemgubóról a sok, megtévesztő selyem, s újra, valójában tán most igazán, látjuk az „elevenjét”.

SZOMBATESTI VACSORA

A kemencén ragyog a csöppnyi lámpa
homályosan, mint kint a telihold,
a literes üveg üresen ásít,
az előbb piros borral teli volt.

Lassan eszünk. A sápadó falon túl
a néma est levett kalappal áll,
a kutyák néha halkán felugatnak,
jelzik, hogy most valaki erre jár.

Az asztalon zöldpaprika, szalonna,
barna kenyér és üres poharak.
Gyűrött az abrosz, de nem az a fontos,
az abrosznál fontosabb a falat.

Négy éhes férfi eszi a szalonnát...
Kissé furcsán, kissé ügyetlenül
tartom a kést fáradt, sovány kezemben,
de ujjongás lobog és forr belül.

Oly világos, őszinte így, ahogy van
e csöndes, szombatesti vacsora:
csak hallgatunk, s a sárga lámpafényben
villog négy éhes ember fogsora.

Csanád Béla